

Ключові слова: історична проза, історична повість, образ, вимисел, домисел, художньо-історичні, історико-художні, історичні художньо-документальні твори.

Аннотация

Среди украинской исторической прозы Богдана Лепкого чаще всего предметом исследования становился цикл произведений, которые посвящены деятельности украинского гетьмана Ивана Мазепы. В данной статье проанализировано специфику изображения исторической правды и авторского вымысла, исследован сюжет произведения, особенности моделирования женских и мужских образов. Характерно, что, несмотря на наличие реальных исторических фактов, главной героиней является вымышленный персонаж, что дает право относить произведение к историко-художественному типу.

Ключевые слова: историческая проза, историческая повесть, образ, вымысел, домисел, художественно-исторические, историко-художественные, исторические художественно-документальные произведения.

Summary

Among Ukrainian historical prose of Bogdan Lepsy the most popular is the cycle of works which are devoted to Ukrainian hetman Ivan Mazepa's activity. In the giving article there have been analyzed the specific of depicting the historical truth and author's fiction and also there have been researched the plot of the work and features of modeling of female and male images. In spite of real historical facts the main hero is a fictional character this allows us to clasify the work as historical and art.

Keywords: historical prose, historical story, image, fiction, speculation, art and historical, historical and art, historical art and documentary works.

УДК 821.161.2–6.09+929 Куліш

Бондар Ю. В.,
аспірантка,
Луганський національний університет
імені Т. Г. Шевченка

ЛИСТУВАННЯ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША: ТЕМАТИЧНІ АСПЕКТИ ТА ЖАНРОВО-СТИЛЬОВІ ОСОБЛИВОСТІ

Аналізуючи студії, що були присвячені огляду життя і діяльності П. Куліша відомий літературознавець Сергій Єфремов стверджував: "Кулішеві пощастило, як нікому, може, з наших визначних діячів давнішнього часу, насамперед із знаменитої трійці 40–60-х років" [7]. З цим твердженням важко не погодитися, адже лише за перші п'ять років після смерті письменника з'явилася ціла низка ґрунтовних праць, що висвітлювали його життя і діяльність. Насамперед, слід відзначити праці таких діячів: Бориса Грінченка 1899 року, Осипа Маковея 1900 року, Володимира Шенрока 1901 року. Усі названі роботи були написані здебільшого на основі епістолярію письменника. Тобто його використали, як слушно зауважив Ю. Шевельов, "як матеріал для побудови біографії даного письменника на рівні з документами, щоденниками, спогадами, але без уваги до специфіки епістолярних писань" [18]. Частково це пов'язано з тим, що теорія епістолярного жанру була зовсім не розробленою. Зараз же в цій царині помічаємо відчутні зрушення. Серед праць останнього десятиліття, присвячених вивченню письменницького епістолярію, варто виокремити дослідження

Л. Вашків, В. Гладкого, В. Дудка, Т. Заболотної, М. Коцюбинської, В. Кузьменка, Л. Курило, В. Святюця, В. Галич та інших. Проте ситуація з листуванням П. Куліша залишається незмінною. Його епістолярна творчість активно залучається до наукового обігу і використовується науковцями для написання дисертацій, монографій, статей тільки як допоміжне джерело інформації. Майже непоміченим залишається той факт, що його величезне листування є не тільки джерелом подій і фактів, але й ключем до розуміння його постаті, його творчої індивідуальності, духу його доби.

Можна назвати тільки поодинокі розвідки українських науковців, які обирали самостійним об'єктом своїх наукових інтересів епістолярний доробок письменника. Серед них відзначимо М. Гудзія, який надрукував листи письменника до Аксакових з докладними примітками; О. Дорошкевича, який у праці "Куліш і Милорадовичівна" проаналізував листування письменника з Олександрою Милорадовичівною; Юрія Шевельова, який у статті "Кулішеві листи і Куліш у листах" торкається стилістичних аспектів листування Куліша, тематичних компонентів, характерних рис його кореспонденції; Олеся Федорука, який у вступній статті до збірника листів П. Куліша до М. Д. Білозерського торкнувся центральних тем, основних домінант його кореспонденції та жанрових аспектів його листування.

Згадані праці не дають повного всеохоплюючого розуміння епістолярної спадщини письменника, що і зумовлює актуальність обраної теми.

Мета нашої розвідки полягає у висвітленні основних тематичних орієнтирів та жанрово-стильових особливостей епістолярного доробку П. Куліша.

Російська дослідниця Н. Банк, яка досліджувала щоденники та записні книжки радянських письменників, зазначала, що в чистому вигляді щоденники чи записні книжки зустрічаються надзвичайно рідко. Таке поняття як "чистота жанру" вона взагалі вважає неприпустимою для щоденника, адже одна сторінка зі щоденника може нагадувати лист близькій людині; інша – публіцистичну статтю; ще інша – памфлет тощо. Здавалося б, а до чого тут листи? Проте листи так само як і інші жанри мемуарної літератури не завжди існують у чистому вигляді. М. Коцюбинська обґрунтовувала це тим, що вони є проміжним жанром між літературним твором і усним мовленням. У своїй праці "Листи і люди: роздуми про епістолярну творчість" авторка зазначала: "Тут своєрідно трансформуються, висвічуються окремими вкрапленнями і щоденник, і вірш у прозі, і публіцистичні пасажі, і лірична сповідь, і дидактичні роздуми. І цим переліком жанрова картина листа аж ніяк не вичерпується" [8, 28–29]. Жанрова картина листів П. Куліша є так само неоднозначною. Це помітив ще Олесь Федорук, який відзначав, що інколи листи П. Куліша нагадують щоденники, а інколи – нотатки. Але поза увагою автора залишилися листи письменника, що нагадують мемуари. Наявність мемуарного елемента в його листах є важливою ознакою епістолярного доробку П. Куліша. Варто зазначити, що це не є провідною особливістю його листування, як це було, наприклад, у листуванні Тургенєва, який дуже любив повертатись до минулого і у листі до Поліни Віардо так про це

зазначав: *"Нікому не дано повернутися на сліди минулого, але я люблю згадувати про нього, про це невловно чарівне минуле..."* [5]. У випадку П. Куліша повертання у минуле є вимушеним. Вкраплення спогадів ми простежуємо у листах, що були написані у досить похилому віці на запити інших людей. Найбільш яскраво помічаємо ці особливості в листах П. Куліша до професора Омеляна Огоновського, який займався дослідженням історії української літератури і черпав свої відомості з листування з різними культурними діячами.

У тематичному плані листування П. Куліша та професора О. Огоновського зосереджувалося на повідомленні основної інформації про свою творчу біографію, сучасний стан літературних справ письменника, спогадах про людей, які тією чи іншою мірою були присутніми в житті автора. Письменник досить докладно розповідає О. Огоновському про свої творчі успіхи – друкування першої своєї легенди в журналі "Киевлянин" під назвою "От чего в местечке Воронеже высох Пюшевичев став", повісті "Огненный змій". П. Куліш перераховує свої псевдоніми, що брав їх під час роботи в "Основі". Пригадує письменник історію свого звільнення зі служби у Варшаві та роботу у статистичному відділі міністерства шляхів сполучення 1873–1874-х років.

Щодо спогадів про інших людей, то найбільше інформації в листах до професора про біографію та творчість Марії Вілінської. В одному з листів автор писав: *"Марко Вовчок, чи то Марья Александровна Марковичка, се була московка, не пам'ятаю якої фамилии. Родилась вона в Орлі і бідувала сиротою в жорстокої тітки..."* [12]. Письменник розкриває історію одруження Опанаса Марковича з Марією Вілінською: *"Опанаса ж Марковича заслано в Орел за историю 1847 року. Змилосердився він над її бідунням, оженився из нею и потом – жив на Волині в Немирові, учителюючи в гимназії"* [12]. У цьому ж листі письменник розповідає, що саме чоловік навчив Марко Вовчок нашої мови та зауважує, що *"в исторіи малоруської літератури мусимо их двох уважати за одного списателя..."* [12]. Наявність спогадів у листах письменника дозволяє нам відстежити еволюцію поглядів та уподобань письменника. У багатьох дослідженнях говориться про палке кохання П. Куліша до Марка Вовчка та участь письменника у становленні її як письменниці. Про це ж свідчать і деякі листи самого письменника. У одному з листів до О. Милорадовичівни він зазначав: *"Перестаньте до мене писати. Се мені не велике ще буде горе, бо тепер Марко Вовчок коло мене. Він мені сизим голубом гуде і соловейком співає. Він мене з великої туги визволяє. Він мене на світі задержує"* [2, 152]. Але у листах до Огоновського ми бачимо зовсім іншу ситуацію. Письменник, якого Марія Вілінська покинула заради іншого, намагається подати їхні стосунки в зовсім іншому світлі.

Часто у їхньому листуванні фігурує постать Ганни Барвінок. Лаконічно, проте досить змістовно, письменник розповідає основні біографічні дані своєї дружини: відомості про її родину, народження, навчання, творчу біографію.

Спогади письменника мають не довільну форму. Омелян Огоновський у листах ставить конкретні запитання і завдання для письменника. Не відступаючи

від цих питань, нумеруючи кожен пункт, письменник докладно пригадує відомості про: Ганну Барвінок, Іллю Тимковського, Данила Мордовця, Матвія Симонова, Олексу Стороженка. Як бачимо, у подібних листах письменник цілком зосереджується на спогадах про своє приватне життя та професійну діяльність, а також про тих людей, які були з ним поряд. Це дає підстави нам визначити жанрову модифікацію таких листів як листи-спогади.

Визначне місце у епістолярному масиві П. Куліша належить літературно-критичній тематиці. У його епістолярному доробку ми виявляємо листи з уміщеною в них літературною критикою, листи з оцінюванням власних творів, листи з роздумами про роль і значення критики. У листі до О. Барвінського письменник стосовно цього зазначав: *"Те, що я писав до Вас про читанку, прошу прийняти, яко мій погляд на сю річ, та й годі. Чи так чи інак, Ви своє діло зробите, – критика буде Вашим суддею. А критика – така господиня, що кожен з нас мусить під неї підхилитись"* [2, 193]. Письменник розумів, що критика є необхідним елементом літературного процесу, проте й визнавав, що час, коли вона буде на належному рівні функціонувати ще попереду. Розмірковуючи над тим хто і який внесок зробив у справу розвитку українського слова він зазначав: *"Свого часу критикою покажемо, скільки хто в сьому ділі прислужився. Тепер мушу тільки самі імення вилічити"* [2, 194].

Досить часто в листах зустрічаємо прохання оцінити його твори, адже письменник є по суті одним із першопрохідців на шляху становлення української літератури і тому потребує об'єктивної оцінки своїх творів та визначення свого місця в українській літературі. У листі до М. Погодіна письменник писав: *"Долгом считаю представить Вам, как просвещенному ценителю, экземпляр изданной мною книги – "Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад". Покорнейше прошу удостоить ее благосклонного приема и Ваших замечаний, которыми не премину воспользоваться при будущих моих трудах"* [10, 12]. Приблизно такого ж змісту ми читаємо листи і до Г. Квітки-Основ'яненка, П. Плетньова, М. Костомарова. Письменник звертається до своїх кореспондентів з таким проханням у разі виходу кожної нової праці. У листі до І. Срезневського він пропонує на розгляд вже інший твір: *"Посылаю Вам "Повесть об украинском народе", написанную в виде проблемы для истории Украины. Сделайте мне на нее Ваши замечания, нимало не женируясь в отношении ко мне: дорога мне одна истина"* [10, 94].

Варто зазначити, що П. Куліш прислуховувався до порад та коментарів своїх кореспондентів, і нерідко дещо змінював, відшліфовував у своїх творах під їхнім впливом. Так, з листа до М. Костомарова ми дізнаємося про зміни, що їх зробив письменник у романі "Чорна рада". Ось що ми читаємо в одному з листів: *"Може, пам'ятаєте, як колись зимою писали до мене лист про "Чорную раду" і що було добре, то вже хвалили так, що й вище міри, а що негаразд, то так-таки по-козацьки на всякий гріх щиро і вказали. От я, взявши до серця й до мислі ваше розумне слово, знов, – слідом того грішника, – зачавши од того, як попадали Кирило Тур із Шрамченком, у голові усе наново пережив і*

перекомпонував (тільки запорожця з матір'ю да січовий суд не ворушивши зоставив) і до самого кінця все по вашому жаданню і совіту допровадив" [10, 112].

Щодо літературно-критичних роздумів і оцінок інших творів, то найбільше уваги письменник приділив оцінці діяльності М. Гоголя. П. Куліш був біографом М. Гоголя і мав у своєму розпорядженні великий фонд матеріалів. Найбільш суворо письменник розкритикував історичний роман М. Гоголя "Тарас Бульба", який, на думку П. Куліша, не мав під собою історичного підґрунтя. Ось що письменник писав у своєму листі до В. Тарнавського: *"Нехай хто хоче контентується "Бульбою", а ми, не казавши про нього ні слова, тільки огласимо свої розправи про ту старосвітщину (от хоть би в другому томі "Записок"), то всяке й побачить, що під Тарасом Бульбою землі немає і що не раз він воює з марою, а не з людьми, бо нічого того не було або було зовсім не так, як у його"* [2, 75]. Неодноразово у своїх листах П. Куліш піддавав нищівній критиці Гоголя за те, що той відходив від життя українського народу і намагався створити нові образи на московському ґрунті як це було з твором "Мертві душі". Ось як він писав про це: *"От погляньте на нашого Гоголя: як він силкувався виявити художественним способом щось велике з Великої Русі! Поки списував те, що в її єсть, то був страшеним сили майстром"* [2, 97]. Далі автор продовжує розмірковувати так: *"Що більш Гоголь уходив у московську жизнь, то трудніш йому було создати великі доблестями характери, бо єсть нерушимий закон правди у душі всякого поета; не здолає поет самохіть піднятися вгору душею: піднімає його дух і рідне плем'я..."* [2, 98]. З критичних зауважень письменника постає ціла філософія творчості або як говорив сам автор "тайна творчості", що можна охарактеризувати таким рядком з його листа: *"...все ненародне зникає з часом і піде в непам'ять"* [2, 98].

Зазвичай елементи критики в його листах є ніби випадковими. Тобто письменник у розкритті основного змісту листа робить зауваження щодо того чи іншого твору, не ставлячи це за основну мету. Про зміст одного з номерів журналу "Основа" П. Куліш писав: *"Шевченкова поема: Москалева криниця плохенька зовсім. Вовчкового нема нічого, та коли таке й буде, як Три долі, то не пришло: се тільки на сон грядущий годиться"* [2, 167]. Трапляються в його спадщині і листи, які оглядово, через свідчення-репліки показують значення того чи іншого письменника в українській літературі. У листі до О. Барвінського письменник називає себе експертом у цій сфері й окреслює внески в розвиток українського слова деяких письменників. Наведемо деякі фрагменти: *"Максимович "казав казане". Не така се натура, щоб появили хоч найменше джерельце творивства, та ще в такому великому ділі, як слово"* [2, 194].

"Костомаров має велику заслугу в історії, а в розвою слова – ніякісінької. Всі його вірші – без поезії і без смаку мови" [2, 194].

"З Шевченка "Причинна" – слабенька річ, "Невольник", "Чернець", "Москалева криниця", "Назар Стодоля" – се все стоїть низько проти його самого" [2, 195].

"З Квітки – "Перекотиноле" не дає тину українського: се річ випадкова" [2, 195].

"З Котляревського можна брати тільки те, що в трьох перших піснях "Енеїди"; бо останні звелась на московщину, писану, ніби українщиною, і все в них мляве. З "Наталки [Полтавки]" нічого не треба брати, бо вона держиться на кону піснями та розмовами, а вартости драмової не має" [2, 195]. За жанром такі листи варто назвати лисами-оглядами, адже бачимо, що це поверховий аналіз без характеристики художніх творів та визначення слабких і сильних сторін.

Але у доробку П. Куліша є і такі листи, що повністю націлені на докладний аналіз певних творів. Такі листи писав автор до Т. Шевченка, адже як зазначала Л. Вашків, "...Куліш супроводжує Шевченка як його приватний критик..." [1]. 25 липня 1846 року письменник написав листа до Тараса Шевченка з детальним розбором Кобзаря. Тут ми спостерігаємо зауваження щодо історичної правди у творах, певних структурних елементів, поетики творів. Найбільш докладно автор зупиняється на таких творах як "Гамалія", "Катерина", "Гайдамаки" та інші. П. Куліш акцентує велику увагу на зв'язок твору з душею читача. Він зазначає: "...постигнете соотношение между созданием поэта и душою читателя; тогда вы будете истинно великим!" [10, 97]. Письменник лаконічно, проте докладно оцінює кожен твір письменника, відверто вказує на певні недоліки у творах і дає поради щодо їх усунення. Усі ці фактори дають нам право назвати листи такого характеру листами-рецензіями.

Неповторності і навіть феноменальності надають епістолярній спадщині письменника його листи до Миколи Макарова. Під час перебування на засланні у Тулі письменник зблизився з кількома освіченими та цікавими людьми. Серед них був Микола Макаров. Про це знайомство В. Шенрок так писав у біографії Куліша: "И вот Тула, а отчасти Москва дают Кулишу несколько новых драгоценных друзей, сохранивших к нему навсегда теплую привязанность. В то время прежде всего с ним сблизился живший в Москве директор Московско-Тульского банка Николай Яковлевич Макаров" [19, 69]. За наказом Миколи І письменник не мав права займатися літературною діяльністю і підписувати свої твори власним ім'ям. Знаючи характер і вдачу письменника, годі було б уявити, що він справді перестане писати. Тому письменник заради конспірації використовує ім'я і прізвище свого приятеля Миколи Яковича Макарова, який погодився в разі потрапляння рукописів Куліша до рук таємної поліції, визнати себе автором публікацій. Листи до Макарова є ніби розмовами П. Куліша з самим собою. У цих листах письменник захоплено і натхненно розхвалює свої твори або творчі задуми, самолюбуеться своєю роботою. У листі від 11 вересні 1855 року він вітає Миколу Макарова – тобто себе самого з появою "Этнографических записок Малороссии". Ось як говорить про це: "Вы прекрасно делаете, что говорите о пользе соединения обеих России; и это – суцая правда" [11, 284]. У цьому ж листі П. Куліш зазначає: "Думы, которые Вы здесь поместили, – бесценны. Оне проливают новый свет не только на характер событий, но и на историю изустной малороссийской словесности" [11, 285].

Як бачимо, письменник у листах до свого друга веде діалог з самим собою і займається саморецензуванням власних творів, а тому такі його листи варто визначити як листи-авторецензії.

П. Куліш завжди мав у своєму оточенні різних протекторів або ж благодійників. Деякі з них (М. Максимович, М. Юзефович, П. Плетньов) відіграли доленосну роль у його житті. Вони брали безпосередню участь у становленні його як українського письменника. Але були й такі, що допомагали письменникові вирішувати побутові проблеми. Серед таких варто відзначити Миколу Білозерського, Миколу Макарова. Саме у листуванні з цими людьми письменник використовує нову жанрову модифікацію листа – лист-інструкцію. У листі до Миколи Макарова від 22 жовтня 1852 року письменник просить свого кореспондента зняти йому житло у Петербурзі. П. Куліш детально описує вимоги, якими Макаров має керуватися під час пошуків житла і сам називає цей лист інструкцією. Ось що ми читаємо в цьому листі: *“Эта инструкция не должна Вас стеснять, если Вы, по каким-нибудь соображениям, устроите временный одинокий быт мой иначе. Действуйте, как хотите – я только хочу иметь от Вас в Москве известие, что у меня есть квартира”* [11, 46]. Такого ж типу листи ми знаходимо до Миколи Білозерського. Письменник писав до нього з Петербурга з докладними розпорядженнями щодо кардинальної перебудови флігеля у Мотронівці і облаштування його меблями. Листи-інструкції ми помічаємо і в листах письменника до Осипа Бодяньського. Цей кореспондент допомагав письменнику розповсюджувати його *“Літопис Самовидця”* та *“Українські народні повір’я”*.

Трапляються в доробку письменника і листи-звіти, які адресовані найчастіше до Олександри Куліш. У своїх літературних та заробітчанських справах письменник часто був змушений жити в Петербурзі, рідше – у Москві. Іноді дружина супроводжувала його, але було й таке, що жила вона на їхньому хуторі. Письменник детально описував їй свої справи та зустрічі. У подібних листах помічаємо кілька фрагментів, що відповідають кожному дню в тижні. Наприклад: *“Понедельник, марта 7, в 9 ч. вечера. Окончен, серденько, твой первый ящик совершенно, и оклейка кресел завтра будет окончена”* [10, 282].

Помічаємо серед листів автора і листи-списки. Здебільшого письменник використовує цей вид під час свого перебування у Тулі. На засланні письменник займався самоосвітою та продовжував свою літературну діяльність. Але для цього йому бракувало матеріалів. П. Куліш звертається з переліком цих матеріалів до Леонтія Дубельта, Осипа Бодяньського, Степана Корабльова, Олександра Ханенка та інших.

Листи-прохання є невід’ємною часткою епістолярного масиву письменника. Особливо багато їх у період його заслання. Письменник часто писав до графа Олексія Орлова, Леонтія Дубельта. Саме від цих чиновників залежало його життя на засланні, тому письменник, використовуючи усю свою красномовність, часто звертається до них з проханням про службу у Тулі або про дозвіл друкувати свої твори, дозвіл повернутися до столиці або до Москви, дозвіл переїхати з

губернського міста в сільську місцевість, дозвіл Олександрі Куліш відвідати матір.

Віднайшли у його доробку ми і листи-протекції. Письменник часто опікується справами інших людей. Серед них ми помічаємо Опанаса Маркевича, Михайла Тулова, Петра Чуйкевича, Івана Хильчевського, Юзефа Красковського. У листі до Михайла Юзефовича він писав: *"О Чуйкевиче (котрого нужно перевести, если можно, старшим учителем латинського языка), о Хильчевском (котрого нужно сделать, и достойно, штатным смотрителем) и о Красковском (котрого нужно сделать инспектором или улучшить как-нибудь иначе финансовое его состояние) до тех пор не перестану Вас просить, пока у меня будет перо или голос. В Киеве я стану повторять Вам каждые 5 минут свою просьбу. Я куплю попугая, выучу его кричать: Хильчевский, Чуйкевич, Красковский! И подарю его Вам"* [10, 92].

Велику частку листування П. Куліша становлять листи-розрахунки. Письменник часто перебуває у скрутному фінансовому положенні, що інколи викликано відсутністю заробітку, а інколи – невмінням витратити кошти. У листі до свого давнього друга І. Хильчевського письменник писав: *"Зарабатывать деньги я мастер, но пристроить не умею; только плачу долги, которые теперь уменьшились уже до 4700 р."* [16, 86]. Тож письменник звертається до свого старого приятеля з проханням допомогти йому розібратися з фінансами й купити будиночок у Києві. П. Куліш майже у кожному листі відписує до свого кореспондента про усі свої заробітки та плани щодо заощадження певних коштів.

Серед провідних рис епістолярної спадщини письменника виділимо також велику міру портретування самого автора. Л. Гінзбург наголошувала на тому, що *"образ людини формується самим життям і житейська психологія відкладається слідами листів, щоденників, сповідей та інших людських документів"* [4, 12]. Якщо йти цими слідами, відшукувати в людських документах не тільки факти, але й душевні порухи, переживання, реакції, думки і вболівання письменника, то можна показати правдивий і неповторний його образ. Та можливості епістолярію цим не вичерпуються. З нього постає і образ адресата, адже листування – *"це співгра двох особистостей – адресата й адресанта"* [8, 83]. М. Коцюбинська зазначала: *"Лист – не тільки "автопортрет" автора, в ньому проступають риси адресата – хай і розмиті, окремими штрихами, але вони вгадуються"* [8, 84]. Таке твердження дослідниці є правомірним, проте слід зазначити, що міра вияву цих рис залежить від характеру стосунків між дописувачами. Дослідниця Л. Морозова виділяла такі рівні стосунків між дописувачами: родинні, дружні, любовні, професійні (офіційно-ділові, фамільярно-ділові). Йдучи за цією класифікацією, спробуємо проаналізувати міру портретування адресата й адресанта.

Дружніх листів у доробку П. Куліша є чимало. І хоча дослідники одноголосно стверджували, що письменник з його нестриманим, вибухонебезпечним характером, з його невмінням бути постійним не мав біля себе близьких людей, знаходимо ми й інші відомості. П. Куліш протягом сорока років листуватися і підтримував гарні стосунки з М. Д. Білозерським. Про цю дружбу О. Федорук писав: *"Попри життєві катаклізми, зміни поглядів і уподобань, незважаючи на*

тисячі миль і роки розлуки, що віддаляли їх, через прірву інтересів, яка щороку між ними збільшувалася, Куліш і Білозерський знаходили шлях один до одного, дивуючи тою стабільністю і навіть інтенсивністю у стосунках, яка дає підстави стверджувати: Куліш таки вмів бути постійним..." [9, 9].

Вже перший лист до М. Д. Білозерського, якого письменник знав тільки заочно, показує П. Куліша в образі надзвичайно комунікабельної, ввічливої та розумної людини, що плідно працює над дослідженням української історії, етнографії і радо залучає до цієї праці інших. У перших його листах ми спостерігаємо, за визначенням В. Сердюченка, "...стремление немедленно сделать незнакомого человека своим единомышленником" [17, 350]. У процесі листування стиль письменника змінюється і стає вільнішим та відкритішим. П. Куліш постає в образі вишуканого, освіченого, культурного співбесідника, основними зацікавленнями якого є література, мистецтво, культура. Чим більше спілкуються кореспонденти, тим більше зростає інтелектуальне наповнення їхнього листування. Листи стають дуже інформативними і містять багато фактів з культурного життя Петербурга, Києва, Москви. Проте не позбавлене їхнє листування і звичайних побутових справ. П. Куліш постає в образі господаря, що вміє орудувати й головою й руками. Часто у цих листах читаємо подробиці про покупки письменника, облаштування його квартир, його захоплення столярською справою тощо. З цього приводу В. Сердюченко зазначав: "Перед нами вирісовується не только пламенный романтик, но и человек, вполне ориентирующийся в эмпирической прозе быта" [17, 352]. Ми бачимо людину, що не боїться труднощів і має вітальну енергетику. Щодо образу М. Д. Білозерського, то його портрет вимальовується не так яскраво. Але одразу стає зрозумілим, що Микола Данилович був людиною, яка щиро залюблена в рідну українську словесність і усіма можливими способами сприяє її розвитку. Він мав велику жагу до знань і намагався обертатися у колі літературно-суспільних подій, бути ближче до справжніх митців, вчитися від них чомусь новому. М. Д. Білозерський з великою терплячістю виконує різні доручення П. Куліша і хоча б таким чином стає співучасником літературного процесу.

З інших друзів П. Куліша відзначимо І. Ф. Хильчевського, з яким письменник познайомився ще за часів свого учителювання. Листи письменника до І. Хильчевського є завжди політематичними. У них ми спостерігаємо характеристику процесу народження нових творів, опис подорожей, плани на майбутнє, службові справи тощо. П. Куліш звіряє своєму кореспонденту найпотаємніше. Він розповідає про тяганину з родиною Білозерських за хутір Мотронівку, про свої фінансові невдачі, про перші сварки з критиком Катковим, про погіршення стосунків з Аксаковими.

Якщо листи до інших кореспондентів одразу починаються з викладу основної суті чи відповіді на питання попереднього листа, то часто листи до І. Хильчевського мають емоційно-чуттєвий характер і починаються зі сповіді або філософських міркувань П. Куліша. Письменник шукає підтримки у друга, не соромиться показати свої слабкості. У одному з таких листів ми читаємо: "Такая

неправильная душа, как у меня не может быть спокойна. Я наделал много промахов в жизни, много глупостей, много пошлостей. Все это меня мучит, – вот тебе и история. Одно для меня спасение – сильная деятельность” [16, 87].

І. Хильчевський з листів Куліша постає як людина заощадлива й господарська. Саме в цьому він був прикладом для письменника, який не завжди правильно розпоряджався своїми коштами. У одному з листів читаємо такі рядки: *“Не за что уважать себя человеку, через руки которого прошло заработанных денег не менее ста тысяч и который способен столько работать, сколько я! Ты мне – живой урек. Ты из малого составил себе несравненно больше и за то тебе подобает от меня честь и поклонение. Аминь” [16, 90].*

Кореспонденти нерідко пишуть один до одного про свої родинні справи. Письменник возвеличує І. Хильчевського за його мудрість і стійкість, оскільки той був багатодітним батьком: *“Сохранение стольких детей живыми и здоровыми лучше всего свидетельствуют о твоей мудрости, а если из них выйдут работницы и работники мысли, то я причислю тебя к величайшим из людей” [16, 92].*

З вищепроаналізованої кореспонденції ми бачимо, що дружні листи майже рівноцінно насичені рисами й адресата й адресанта. Проте письменник постає перед нами щоразу іншим. У листах з М. Д. Білозерським він є наставником і духовним батьком, у листах з І. Ф. Хильчевським він людина з проблемами, сумнівами і самокартанням, що потребує поради.

З листів офіційно-ділового стилю майже ніколи не простежується образ адресанта. Як приклад візьмемо листи до Д. С. Каменецького, який очолював редакцію П. Куліша. Хоча усіма справами друкарні заправляв Каменецький, витрачаючи іноді на це свої кошти і увесь свій вільний час, проте володів друкарнею П. Куліш, що і наклало відбиток на їх стосунки і тон листування. Письменник час від часу вимагає від Каменецького звіт про типографічні справи. Основними тематичними елементами їхньої кореспонденції є: плани щодо друкування тих чи інших творів, вказівки-розпорядження Куліша щодо друку певних творів, фінансові справи. Інколи П. Куліш у листах розповідає свої новини про службу у Варшаві, описує враження від подорожі до Варшави та Берліну, інколи навіть ділиться своїми любовними переживаннями. Проте письменник не цікавиться життям свого кореспондента і не показує його читачеві. Тобто можна зробити висновок, що у листах офіційно-ділового стилю образ письменника висвітлюється спорадично, а от риси його адресатів відсутні зовсім.

Читаючи любовні листи П. Куліша (до Олександри Милорадовичівни, Марка Вовчка, Параски Глібової, Ганни фон Рентель, Горпини Ніколаєвої) помічаємо, що в них майже цілком превалює я автора. Найкраще це простежується у його листах до О. Милорадовичівни, з якою у письменника був доволі серйозний і тривалий епістолярний роман. Письменник закохався у юну дев'ятнадцятилітню дівчину вже у зрілому віці. Він постає з їхнього листування в образі наставника, радника, просвітителя, організатора і натхненника українського національного відродження. О. Дорошкевич, який досліджував

взаємини П. Куліша з О. Милорадовичівною, ось як відтворив образ Куліша: "Куліш – ідеолог і творець української нації в її шляхетських елементах, Куліш – консолідатор розпорошених прошарувань української дрібно-маєткової інтелігенції, Куліш – організатор української культури..." [6, 43]. Так само можна охарактеризувати усі захоплення письменника 1850–1860 рр. Відомий дослідник романів П. Куліша Є. Нахлік окреслив любовні пригоди письменника так: "душевне листування, моральні повчання, ідеологічні настановлення..." [14, 261]. Письменник у жодному зі своїх любовних романів не намагався пізнати своїх адресаток. Він ставав сам на перше місце і ставив поряд той ідеал, який сам нафантазував і вимріяв. Слушно зазначав з цього приводу В. Петров: "Усі Кулішеві романи – абстрактні, вигадані, деформовані, ідеалістичні" [15].

Специфічності й оригінальності кореспонденції П. Куліша надає і той факт, що майже у кожному з його листів ми спостерігаємо певні константи, імперативи, ціннісні орієнтири, що мали на меті стабілізувати поведінку людства, мотивувати і скерувати життя людини у соціокультурній реальності. Інакше кажучи, з листування письменника постає система авторських аксіологічних категорій, які простежуються у всіх різновидах його мемуарної творчості, але особливо показовими є у його листах.

Уся система авторської аксіології побудована на переконанні, що загальнолюдські й національні цінності не можуть існувати окремо. О. Гаврилук зазначала: "Він добре розуміє: загальнолюдські цінності виростають лише на національному ґрунті, бо національне – це реальне, зрима, відчутне людське життя, а не якась умоглядна абстракція. Тому все, створене ним, – це намагання, за словами Ключевського, внести моральний порядок у анархію людських відносин" [3, 51].

З кожним листом, записом у щоденнику, спогадом, письменник вибудовує образ ідеального національно-свідомого громадянина. Він намагається бути таким сам, створити таке оточення навколо себе і передати ці переконання наступним поколінням. До програми виховання такого громадянина входять такі елементи: знання рідної мови, літератури, історії рідного краю, джерел народного життя, світових культурних шедеврів. Письменник викладає свої думки у вигляді повчань, рекомендацій або закликів. Наприклад, у листі до О. Милорадовичівни він радив їй почати студіювати українську історію: "*Присядьте Ви вдвох із сестрою-порадницею до історії рідного краю; попрочитуйте всячину, що про неї написано, порозбирайте своїм молодим розумом, чи воно так, чи ні, і що там правда, а що помилка; посписуйте собі для впам'ятання деякі случаи, імена, роки, – так як студенти перед екзаменами, щоб таки добре знать історію свого краю, так як усяка вихована полька знає свою історію*" [2, 122].

Обов'язковим елементом цієї програми є любов до своєї батьківщини та згуртованість. У листі до В. Тарнавського письменник писав: "*А треба б, дуже треба нам, южним русинам, проживати в купі на вкраїні, бо тиняючись оттак по чужих землях, ми одвикаєм од своїх земляків і не знаємо, як вони живуть на світі і чого їм треба*" [2, 73–74]. На думку письменника, працювати на користь

своїй батьківщині і бути справжнім патріотом людина може тільки тоді, коли вона зростала виховувалася на рідній землі. На підтвердження цього читаємо такі рядки: "...як од свого змалечку одвикне, то не приманеш додому й пшеничними буханцями. Де ріс, туди його й тягтиме..." [2, 74].

Письменник вважав, що кожна людина має певне призначення на цій землі. Він намагався спонукати у своїх листах шукати це призначення, шукати свою мету. У листі до О. Милорадовичівни П. Куліш писав: *"Треба взятися за якесь діло щирим серцем, треба жити для чогось, треба вбачати ясно перед очима свою дорогу"* [2, 111].

П. Куліш створює образ людини нової доби – такої, що вміє орудувати не тільки головою, але й руками. У листі до Миколи Білозерського він писав: *"...механические труды заостряют аппетит к умственным, и тот еще не вполне человек, кто годится только для грамотного общества"* [11, 174]. Як бачимо, письменник мав особливе ставлення до праці. Він був переконаний, що людина повинна бути незалежною від своїх знань та освіти й не цуратися ніякої роботи. Нова людина повинна весь час прагнути нових знань та нового досвіду. Про це ми читаємо: *"Хто сидить на одному місті, то хоч би й книжок багато читав, а розумний такий не буде, як той, хто по світах швендяє"* [2, 167].

Цікавими для нас виявилися і погляди письменника на духовні та матеріальні цінності. П. Куліш вважав, що багатство – це відносне поняття. У листі до М. Білозерського він писав: *"Гораздо больше удовлетворит меня независимая бедность, которой я наконец добился. Книги у меня есть; на хлеб и одежду моих доходов всегда хватает; я даже буду в состоянии позволять себе разные ученые и артистические прихоти. Чего же больше? Богатство – дело относительное"* [11, 95]. Неодноразово письменник віддавав нужденним останні гроші і ставив сам себе у скрутне становище. У листі до свого секретаря й розпорядника його друкарнею він писав: *"Пришліть мені, паничу, 300 р. на імя Віктора Мих. Білозерського в Борзну. У дорозі стрів усяких бідолах, то пороздавав доволі грошей"* [2, 132].

Через усю мемуарну творчість письменника проходить думка про життя людини як найвищу цінність людства. Письменник завжди сприймає усі події життя з оптимізмом, життєрадісністю, вірою в Бога та подякою за це, адже життя – найдорогоцінніший скарб і подарунок: На підтвердження цього знаходимо такі рядки: *"Едешь степью, по дороге, ровной как стол, дышишь полною грудью, доверчиво дышишь, и – ничего не желаешь. Ведь это чудное состояние души – не желать ничего! Ничего не помнишь, ни о чем не жалеешь, чувствуешь только, что жизнь, то есть простое ощущение бытия – драгоценнейший дар Провидения, источник всех радостей, всех поэтических движений сердца"* [11, 118].

Отже, листування П. Куліша характеризується колосальним тематичним багатством, що дає змогу сучасному дослідникові епістолярної творчості відшукати у ній оригінальні та унікальні жанрові модифікації листів. Проповідування письменником своїх цінностей та особлива манера

портретування своїх адресатів створює неповторний стиль його листування. Його листи, як зазначив свого часу Ю. Шевельов, “не мають паралелі в українській епістолярній прозі” [18].

Література

1. Вашків Л. П. Епістолярна літературна критика : становлення, функції в літературному процесі : автореф. дис. ... к. філол. н. : 10.01.01 “Українська література” [Електронний ресурс] / Л. П. Вашків. – Режим доступу : <http://cheloveknauka.com/epistolyarnaya-literaturnaya-kritika-stanovlenie-funksii-v-literaturnom-protseste>.
2. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / [ред. Ю. Луцький ; передм. Ю. Шевельов]. – Нью-Йорк ; Торонто : Українська вільна академія наук у США, 1984. – 326 с.
3. Гаврилюк О. Пантелеймон Куліш як приклад взаємообумовленості національного та загальнолюдського / О. Гаврилюк // Українська література в загальноосвітній школі. – 2000. – № 6. – С. 51–54.
4. Гинзбург Л. О психологической прозе / Л. Гинзбург. – Л. : Худож. лит., 1976. – 464 с.
5. Гринько Я. В. Мемуарна творчість І. С. Тургенєва : автореф. дис. ... к. філол. н. : 10.01.02 “Російська література” [Електронний ресурс] / Я. В. Гринько. – Харків, 2008. – Режим доступу : <http://referatu.com.ua/referats/7569/175802>.
6. Дорошкевич О. Куліш і Милорадовичівна / О. Дорошкевич. – К. : Слово, 1927. – 119 с.
7. Єфремов С. О. Провіяний Куліш // Літературно-критичні статті / С. О. Єфремов. – К. : Дніпро, 1993. – С. 287–293.
8. Коцюбинська М. Х. Листи і люди : роздуми про епістолярну творчість / М. Х. Коцюбинська. – К. : Дух і література, 2009. – 584 с.
9. Куліш П. О. Листи до М. Д. Білозерського / [упоряд., вступ. стаття і комент. О. О. Федорук ; відп. ред. Є. К. Нахлік]. – Нью-Йорк ; Львів : Вид. М. П. Коць, 1997. – 224 с.
10. Куліш П. Повне зібрання творів ; листи / [упоряд., комент. О. Федорук ; підгот. текстів О. Федорук, Н. Хохлова ; відп. ред. С. Захаркін]. – К. : Критика, 2005. – Т. 1 : 1841–1850. – 648 с.
11. Куліш П. Повне зібрання творів ; листи / [упоряд., комент. О. Федорук ; відп. ред. В. Дудко]. – К. : Критика, 2009. – Т. 2 : 1850–1856. – 672 с.
12. Лист П. Куліша до Омеляна Огоновського (від 20 липня 1889 р.) // ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. – № 29442. – 8 арк.
13. Морозова Л. І. Письменницький епістолярій у системі літературних жанрів : дис. ... к. філол. н. : 10.01.06 “Теорія літератури” / Л. І. Морозова. – К., 2007. – 223 с.
14. Нахлік Є. Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша : [докум.-біогр. студія] / Є. Нахлік. – К. : Український письменник, 2006. – 351 с.
15. Петров В. Романи Куліша / В. Петров. – К. : Україна, 1994. – 274 с.
16. Письма П. А. Кулиша к И. Ф. Хильчевскому (1858–1875) // Киевская старина. – 1898. – № 1. – С. 84–149.
17. Сердюченко В. Русские письма Пантелеймона Кулиша / В. Сердюченко // Вопросы литературы. – 1999. – № 6. – С. 346–355.
18. Шевельов Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах [Електронний ресурс] / Ю. Шевельов. – Режим доступу : <http://www.ukrcenter.com/Література/Юрій-Шевельов/69801-1/Кулішеві-листи-і-Куліш-у-листах>.
19. Шенрок В. П. А. Кулиш : [біограф. очерк] / В. Шенрок. – К. : Типографія Імператорського університета Св. Володимира, 1901. – 255 с.

Анотація

У статті досліджується епістолярна спадщина П. Куліша. Листи видатного літератора є повноцінним автентичним першоджерелом не тільки для вивчення історії українського

літературного процесу, але й для розуміння його постаті, творчої індивідуальності, духу його доби. Увагу зосереджено на основних тематичних орієнтирах та жанрових модифікаціях його листування за предметно-тематичним критерієм. Проаналізовано риси портретності автора й адресата у родинних, дружніх, любовних та професійних листах. З'ясовано, що в епістолярному доробку письменника чітко простежується система авторської аксіології.

Ключові слова: епістолярна спадщина, жанрові модифікації, адресат, адресант, епістолярна літературна критика, риси портретності, аксіологічні категорії.

Анотация

В статье исследуется эпистолярное наследие П. Кулиша. Письма известного литератора являются полноценным первоисточником не только для изучения истории украинского литературного процесса, но и для понимания его личности, творческой индивидуальности, духа его времени. Внимание сосредоточено на основных тематических ориентирах и жанровых модификациях его писем по предметно-тематическому критерию. Проанализированы черты портретности автора и адресата в семейных, дружеских, любовных и профессиональных письмах. Выяснено, что в эпистолярном творчестве писателя четко отслеживается система авторской аксиологии.

Ключевые слова: эпистолярное наследие, жанровые модификации, адресат, адресант, эпистолярная литературная критика, черты портретности, аксиологические категории.

Summary

The article analyses the epistolary heritage of P. Kulish. The letters of famous literary man are a full-fledged authentic primary source not only for learning the history of the Ukrainian literary process, but for understanding Kulish's personality, creative individuality, the spirit of his epoch as well. Much attention is paid to the main thematic benchmarks and genre modifications of his correspondence according to the subject-thematic criterion. The features of character of the author and the addressee in letters to family and friends, in love and business letters are analysed. It is found that the system of the author's axiology is clearly observed in the epistolary heritage of the writer.

Keywords: epistolary heritage, genre modifications, addressee, sender, epistolary literary criticism, features of the author's character, axiological categories.

УДК 811.161.2'373.42:821.161.2-1

Майборода Н. В.,
кандидат філологічних наук,
ПВНЗ "Донецький інститут соціальної освіти",
Шленьова М. Г.,
аспірантка,
Харківський національний педагогічний університет
ім. Г. С. Сковороди

ОБРАЗНЕ СЛОВО У ЛІРИЦІ ПОЕТІВ ШАХТАРСЬКОГО КРАЮ (НА МАТЕРІАЛІ ПОЕЗІЇ С. ЧЕРКАСЕНКА ТА В. ГОЛОБОРОДЬКА)

Сучасна зацікавленість українською літературою Донецького краю обумовлена необхідністю нового підходу до вивчення творчості письменників-земляків. З прийняттям самостійності нашої держави здійснено чимало спроб нового трактування й переосмислення спадщини представників культурного процесу минулого століття. Але загальна картина літературного розвитку України була б неповною, якщо поза увагою залишити функціонування регіональних